

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

XURRAMOV Anvar
Vafokulovich

O Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrasida o'qituvchisi
e-mail: anvarxurramov1984@gmail.com

O'RTA ASRLARDA MARKAZIY OSIYODAGI TA'LIM-TARBIYA MASKANLARIDA QO'LLANILGAN O'QITISH USULLARI

Annotatsiya: Insoniyat kelajagi va kurrai zaminning gullab-yashnashi faqat ta'lim va tarbiyaga bog'liq ekanligini buyuk mutafakkirlar chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g'ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo'lib kelgan. Shundan kelib chiqqan holda mazkur maqolada yurtimizda qadimda madrasalarning faoliyati va ularda olib borilgan ta'lim-tarbiya tizimi haqida ayrim ma'lumotlar berilgan..

Kalit so'zlar: Mudarris, madrasa, madrasai ulum, murabbiy, vaqf mulki.

Tarixidan ma'lumki ta'lim va tarbiyaning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishiga ustoz va shogird an'analari bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi davrlarda o'qituvchilar "mudarrislar" deb atalib, tarbiyaviy munosabatlar va o'qitishning samarali, ta'sirchan usullarini o'rganib, ijtimoiy hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Vaqt va makon almashinuvi, kishilik jamiyatida insonlarning dunyoqarashlari kengayishi natijasida ta'lim-tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun ta'lim va tarbiyaga bo'lgan talablar kuchayib bordi. O'qituvchilar mahoratini takomillashtirish yuzasidan turli g'oyalar, nazariya va tavsiyalar paydo bo'la boshladi.

Ilk Sharq Uyg'onish davrlarida O'rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining ortib borishi bilan ma'naviy-ma'rifiy hayotda ham ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Turli tillarda so'zlashuvchi xalqlar o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar yuzaga keldi. Yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlashda asrlar davomida qo'llanib kelingan, millatlarning o'ziga xos urf-odati va an'alariga mos ravishda tatbiq etilgan ta'lim va tarbiyaning noyob usul va vositalari, tadbir va shakllari vujudga kela boshladi. Ta'lim-

tarbiya usullari yillar davomida hayot tajribasi va sinovlaridan o'tib, sayqallanib o'sha davring olijanob mevasi sifatida bizning davrimizgacha yetib keldi.

O'rta Osiyoda VII asrlarda ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta'lim va tarbiya beruvchi mudarrislarining ijodiy faoliyati hamda ularga qo'yiladigan talablarning nihoyatda jozibadorligi va turli-tumanligi bilan diqqatga sazovordir. Kishilik jamiyatining paydo bo'lishi va quldorlik davrlaridan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga mutasaddi shaxslar hamda mudarrislar pand-nasihati, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, ta'qiqlash, majbur qilish, po'pisa qilish, qo'rqitish kabi usullardan foydalanganlar. O'sha davr mudarrislarining o'zlari bolaga ta'lim-tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo'lishi lozim bo'lgan. Shundan kelib chiqqan holda mudarrislar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma'lum muddat tayyorgarlikdan o'tishgan.

Insoniyat kelajagi va kurrai zaminning gullab-yashnashi faqat ta'lim va tarbiyaga bog'liq ekanligini buyuk mutafakkirlar chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g'ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo'lib kelgan. Biz istiqomat qilayotgan zaminimizda yashab o'tgan allomalarning bu borada o'z o'rnini va hurmati bor. Barkamol avlodni tarbiyalash, bunda o'qituvchining o'rnini to'g'risida allomalarimiz ijodiy merosidan juda ko'p misollar keltirishimiz mumkin.

Mudarrislar madrasalarda faoliyat ko'rsatishgan. Madrasa (arab. – dars o'qitiladigan joy, darsxona) – islomda o'rta va oliy maxsus diniy o'quv yurti. Sharq mamlakatlarida ulamolar va muallimlar davlat idoralari xodimlarini tayyorlaganlar. Islom mamlakatlarida madrasalar haqidagi ilk ma'lumotlar X asrga oid bo'lib, ular Xuroson va Movaraunnaxr hududida joylashgan. XI asrdan boshlab yetakchi o'quv yurtiga aylangan. Bungacha ta'lim va tarbiya ishlari masjidlar va xususiy uylarda, karvonsaroy, kutubxona, kasalxonalarda olib borilgan.

Yurtimizda qadimda ta'lim-tarbiya tizimi uch bosqichda uchta muassasada olib borilgan. Ibtidoiy maktab, o'rta yoki o'rta maxsus ma'lumot beruvchi madrasa va madrasai oliyalardan iborat bo'lgan.

O'rta maxsus ta'lim madrasalari Madrasatun harbiya (harbiy bilim yurti), madrasatun muallimin (pedagogik oliygoh) shaklida, yuqori bosqich ilm maskanlari esa Madrasai ulum (Ilmlar madrasasi – dorilfunun) nomi bilan mashxur bo'lgan.

Madrasalar asosan vaqf fondi hisobiga ta'xis etilgan. Davlat miqyosidagi madrasai oliyalar vaqf mulkidan tashqari davlat xazinasidan ham moliyalashtirilgan. Madrasalar faoliyati barcha vaqt muhim ahamiyatga ega bo'lgan va davlat boshqaruvining diqqat markazida turgan. Madrasada mudarrislar va boshqa xizmatchilar maosh, talabalar nafaqa, o'quv jihozlari (kitob, daftar, qalam va boshqalar) hamda turar joy bilan ta'minlangan. Bugungi kundagi yetakchi oliy ta'lim muassasalarida bo'lgani kabi madrasalardagi iqtidorli, qobiliyatli yoshlar madrasani tugatgandan so'ng mudarris sifatida olib qolingan.

Madrasalar Markaziy Osiyoda maxsus qurulish unshooti sifatida barpo qilingan. Xususan, Boxorodagi Mir Arab madrasasi, Abdulloxon madrasasi, Abdulazizxon madrasasi, Samarqanddagi Ulug'bek madrasasi, Sherdor madrasasi, Tillakori madrasalari ta'lim muassasasi sifatida muhim ahamiyatga egadir.

Madrasaga o'rtta maktabni tugatgan yoshlar qabul qilingan. Madrasa talabalari 10 yoshdan 40 yoshgacha bo'lishgan. Talabalar madrasa yotoqxonalarida yashash hururiga ega bo'lgan kunduzgi bo'lim va darslarga erkim qatnovchi sirtqi bo'lim talabalariga ajratilgan. Madrasalar o'quv dasturining umumiy jihatlari X-XI asrlarda ishlab chiqilgan va yillar davomida takomillashtirib borilgan. Madrasalarda o'quv mashg'ulotlari odatda sentabr oylaridan boshlanib may oyigacha davom etgan. Ramazon oyida va yoz faslida ta'tillar berilgan.

Ushbu madrasalarda Sharq Uyg'onish davrining yetuk namoyandalari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Maoliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az-Zamaxshariy, Shayx Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz al-Koshifiy kabilarning ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo'lajak o'qituvchilarga muhim manba bo'lib hisoblanadi. Ular tomonidan yaratilgan ulkan ilmiy maktab avlodlardan avlodlarga o'tib, o'z qimmatini yo'qotmagan mudarrislarni, o'qituvchilarni tayyorlash tajribalarini umumlashtirib, boyitib borishgan.

Abu Nasr Forobiy (873-930) ta'limotiga ko'ra ta'lim-tarbiya jarayoni tajribali va bilimli o'qituvchilar tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, chunki "har bir bola o'zicha narsa va hodisalarni bila olmaydi hamda baxtga erisholmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim". Ta'lim va tarbiya berishda "...ustoz shogirdlariga qattiq zulm ham, haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim. Chunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg'otadi. Bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko'ngilli bo'lsa, shogird uni mensimay qo'yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning fe'l-atvoriga qarab ta'lim-tarbiyaning "qattiq" yoki "yumshoq" usullaridan foydalanishi mumkin" deydi. Bunda ustoz-mudarrisga quyidagi talablarni qo'yadi:

- Birinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga ishtiyoqmand bo'lsalar ta'lim-tarbiya jarayonida mudarris tomonidan yumshoq usullar qo'llaniladi. Bunda u qanoatbaxsh so'zlardan foydalanadi, chorlovchi ilhomlantiruvchi gaplar aytib o'quvchiga ko'nikma va malakalarni vujudga keltiradi, natijada o'quvchining iqtidori uyg'onib, g'ayrat-shijoati bilan bilim olishga, kasb egallashga intiladi;

-Ikkinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz boisalar mudarris tomonidan qattiq, ya'ni majburlovchi usullar qo'llaniladi. Ushbu usul natijasida o'quvchi nazariy bilimlarni o'rganishga astoydil kirishadi, fazilati yaxshi bo'lib, kasb-hunarlarini va juz'iy san'atlamini egallashga intiladi. Maqsad ularni fazilat egasi qilish va kasb-hunar ahillariga aylantirishdir

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973 - 1048) pedagogika va psixologiyaga oid noyob fikr-mulohazalarni va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etib, bolalarni maktabda o'qitish va tarbiyalash jarayonida dunyoviy fanlarni bir-biri bilan bog'lab turli mavzularda mulohazalar yuritishni ta'kidlab: "Bizning maqsadimiz o'quvchilarni toliqtirib qo'ymaslikdir, bir mavzuni qayta-qayta takrorlab o'qib berish o'quvchini zeriktiradi, xotirasini susaytiradi. Agar o'quvchi bir mavzudan boshqa bir yangi mavzuga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bir bog' boshlanadi. Bola ularning hammasini ko'rgisi

va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa bolaga rohat bag‘shlaydi, deb behuda aytilmagan” deyb hisoblaydi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o‘zining asarlarida inson rivojlanishida uch narsa - irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol o‘ynashini ta’kidlab, bunda mudarrislar bolalarga ta’lim berishdek mas’uliyatli burchni bajarib, shu uch holatga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqtiradi va mudarrislariga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi bo‘lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

- bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo‘lish;
- berilayotgan bilimning o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishiga e’tiborni qaratish;
- ta’limda turli shakl va metodlardan foydalanish.
- o‘quvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish;
- bolalarni fanga qiziqitira olish;
- berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish;
- bilimlarni o‘quvchilarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda tushunarli olib borish;

- har bir so‘zning bolalar hissiyatini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Unsurul Ma’aliy Kaykovus (milodiy 1021-1022 yillarda tug‘ilgan) bolalarni faqat yaxshi mudarris tarbiyani hayot bilan bog‘lagan holda kamolotga yetkazish mumkin deb, uning yo‘llarini va usullarini bayon etgan. Kaykovus mudarrislarining axloqli ekanligini birinchi belgisi, uning suxandonligida deb biladi va “Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir” deydi. Suxandonni shogirdlarga notiqlikda rost so‘zlash kerakligini ta’kidlaydi.

Abul-Qosim Mahmud Ibn Umar Az-Zamaxshariy (1075-1144) asarlarida kishilar ilmi bo‘lish, o‘qitish, yozish bilan hosilu mukammal bo‘ladi, olim kishi oqil, bilimdon va chiroyli xushxat yozuvga ega bo‘lsa, bu uning kamolotga yetganligidan dalolatdir, deydi. Mudarrislar to‘g‘risida noyob fikrlar bildirgan: “Murabbiy o‘qib tursagina murabbiy bo‘la oladi, agar o‘qishni to‘xtatib qo‘yar ekan, unda murabbiylik o‘ladi”.

Alisher Navoiy (1441-1501) ijodida muallimlarga munosabat alohida berilgan. Uning fikricha, har bir inson o‘ziga ta’lim va tarbiya bergan ustozini, o‘qituvchisini umrbod hurmat qilishi va uni e’zozlash kerak. O‘qituvchi mehnatini har qanday xazina bilan o‘lchab bo‘lmaydi. Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo‘lmasligini aytib, o‘qituvchiga yuksak talablarni qo‘yadi. Bolani tarbiyalash va unga bilim berish, uning qobiliyatini o‘stirish uchun nihoyatda savodli o‘qituvchi va mahoratli tarbiyachi bo‘lish kerak. Alisher Navoiy o‘qituvchini faqat dars beruvchi, bilim beruvchi deb bilmaydi, balki mahoratli tarbiyachi bo‘lishi lozim deb ilm-odobni birga olib borilishini, bu ikki jarayon hech qachon ajralmasligini ta’kidlab o‘tadi.

Bayon qilinganlardan kelib chiqqan holda o‘tmish ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan o‘qitish usullari haligacha o‘z ahamiyati va qadr-qimmatini yo‘qotmagan. O‘qituvchilarida kasbiy faoliyatga tayyorlik kompetentligini rivojlantirishni yo‘lga qo‘yish, obyektiv voqelikni qabul qilishdagi qarashlarini aniqlab berish, bo‘lg‘usi

o‘qituvchining kasbiy tayyorligi uzluksiz ta’lim sharoitida pedagogik ma’lumotlarning to‘liq mazmun-mohiyatini egallash bo‘yicha uning nazariy, amaliy va psixologik-fiziologik saviyasiga bog‘liqligini tarixiy jarayonlarda o‘z isbotini topgan hodisadir. Yurtimizda pedagogik yo‘nalishida kadrlar tayyorlash sohasiga ham aynan mana shunday progressiv nuqtai-nazar bilan yondashilayotgani yaqin kelajakda o‘zining yorqin samaralarini berishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. 2020-yil 6-noyabr, PF-6108-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2020-yil 6-noyabr, PQ-4884-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2021-yil 25-yanvar, PQ-4963-son.
4. Musurmanova O. Pedagogik texnologiyalar – ta’lim samaradorligi omili. – T.:Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
5. O‘.M.Asqarova, M.Xayitboyev, M.S.Nishonov. Pedagogika: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik/ O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. - T.: «Talqin», 2008 - 288 b.
6. A. Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. - T.: “O‘qituvchi” , 1993.
7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. - T.: “A.Qodiriy”nashriyoti, 1993.
8. Azizxo‘jayev N.N. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T., 2002.
9. Jo‘rayev R.H. va boshqalar. Pedagogika fani konsepsiyasi. -Toshkent: O‘qituvchi, 2014.-232 b